

УДК 327.33

Геник М. А.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ОЦІНКА ВОЛИНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ У ПРОЦЕСІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПРИМИРЕННЯ

Політико-правова оцінка Волинських подій 1943 р. включає визначення їх впливу на польсько-українські відносини другої половини ХХ ст., дослідження причин трагедії, масштабів втрат та юридичну інтерпретацію подій. Стимулом для узгодження позицій щодо Волинської трагедії стала спільна заява парламентів та звернення папи Іоанна Павла II.

Ключові слова: Волинська трагедія, польсько-українське примирення, польсько-українські відносини, міжнаціональний конфлікт.

Геньк Н. А. Политико-правовая оценка Вольнской трагедии в процессе польско-украинского примирения.

Политико-правовая оценка Вольнской трагедии 1943 г. включает определение ее влияния на польско-украинские отношения второй половины ХХ века, исследование причин трагедии, масштабов потерь и юридическую интерпретацию происшествий. Стимулом для согласования позиций относительно Вольнской трагедии явилось совместное заявление парламентов и обращение папы Иоанна Павла II.

Ключевые слова: Вольнская трагедия, польско-украинское примирение, польско-украинские отношения, межнациональный конфликт.

Genyk M. A. Political-legal assessment of Volhynian Tragedy in the process of Polish-Ukrainian reconciliation.

Political-legal assessment of Volhynian events in 1943 includes defining of their influence upon Polish-Ukrainian relations of the second half of the 20th century, investigation of the tragedy's causes, the size of casualty and political-legal interpretation of events. Common declaration of parliaments and Pope's John Paul II appeal had become the stimulus for coordination of positions concerning Volhynian tragedy.

Key words: Volhynian tragedy, Polish-Ukrainian reconciliation, Polish-Ukrainian relationship, interethnic conflict.

На сучасному етапі польсько-українського примирення проблема Волині є найважчою сторінкою міжнаціонального діалогу. Оцінка Волинських подій 1943 р. в процесі міжнаціонального примирення включає визначення їх впливу на польсько-українські відносини другої половини ХХ ст. і сучасність, дослідження причин трагедії, масштабів втрат, політико-правову інтерпретацію подій.

Загалом передумови конфлікту були сформовані задовго до початку Другої світової війни. Протягом міжвоєнного періоду властями II Речі Посполитої щодо Волині застосовувалася політика Сокальського кордону та підтримки полонофільського табору. Програмна декларація Волинського Українського Об'єднання (ВУО) робила акцент на розв'язанні українського питання у Польщі парламентом і урядом Речі Посполитої. Наголошувалося на мирному співіснуванні польського і українського народів [10, р. 32–39; 17, с. 459–462]. Сформована польським урядом штучна міжнаціональна згода на Волині стала легко уразливою в період біфуркаційних змін. На фоні польсько-української територіальної суперечки інспірація конфлікту з боку СРСР чи Німеччини не видавалася важкою.

Однак безпосередні приводи слід шукати у воєнних перипетіях. Т. А. Ольшанський

нагадував, що на «кресах» діяли поряд з українськими і польськими загонами також колаборантські військові організації, що склалися з українців і поляків, які були частиною німецьких збройних сил, «дикі» партизанські загоны, що не підпорядковувалися жодному політичному керівництву, радянські партизани, до складу яких також входили українці і поляки [24, s. 160]. Я. Грицак змодельював ситуацію 1943 р. на Волині як переплетення «макровійни» – німецько-радянської війни, «мікровійни» між польським, українським і радянським підпіллям, громадянської війни між різними напрямками українського руху, селянської війни за землю, воєнного бандитизму та деструктивного впливу на мораль жителів Волині винищення євреїв. Основну вину все ж Я. Грицак покладав «на частину керівництва УПА, які ухвалили в 1943 р. злочинне рішення, добре знали, що роблять, – хоч здається, дуже прорахувалися у своїх планах» [12, s. 74].

Підпільна газета «Agencja Wschodnia» вказувала на можливу радянську інспірацію конфлікту на Волині. СРСР намагався таким чином позбутися польського населення у територіальній суперечці з Польщею. Москва боялася «поляків і польсько-української згоди, усвідомлюючи, що польське населення і мирне співжиття польського і українського народів переважить шальки терезів на не користь Совітів на мирній конференції» [13; 23, s. 6; 11, s. 307]. Т. А. Ольшанський також звертав увагу на проникнення радянської агентури в УПА. Відділ інформації Бюро Політичної Інформації (БІП) Делегатури Уряду звертав увагу на подвійну політику німців на Волині, які, з одного боку, допускали антипольські акції, а з іншого – використовували при кожній нагоді польську поліцію для нападів і тероризування українського населення [13; 11, s. 457]. Т. А. Ольшанський обвинувачував німецьку адміністрацію у Волинській трагедії: «Велика частина відповідальності спадає на німців, які створили умови для розвитку такої акції на території, за яку як окупанти відповідали, а також не тільки толерували, але навіть стимулювали злочинну діяльність польських і українських колаборантів» [24, s. 173].

Безпосередньою причиною вибуху конфлікту стали розходження у питанні майбутньої належності регіону після завершення війни. Польська сторона захищала непорушність ризької лінії кордону 1921 р. і погоджувалася на дуже обмежені поступки, які вже не відповідали реаліям 1943 р., зокрема, ліквідації Сокальського кордону, допуску греко-католицької церкви на Волинь і т. п. [14].

З обох сторін робилися спроби запобігання ескалації польсько-українського конфлікту. 27 липня 1943 р. через суфрагана І. Бучка польський представник сконтактувався із А. Шептицьким, який на початку серпня видав звернення із закликом до християнського спокою. 8 липня 1943 р. подібну відозву оголосили представники українського наукового, культурного і господарського світу за ініціативою УЦК і німців, яким було не вигідне поширення анархії [7].

До цього часу немає консенсусу відносно точних масштабів конфлікту і кількості жертв [19; 30; 25]. Волинський делегат уряду К. Банах наводив інформацію про 15 тис. жертв антипольської акції. Загальні польські втрати на Волині склали 150 тис. осіб, куди входило 50 тис. вивезених більшовиками, 1 тис. арештованих німцями, а також вивезені до Німеччини та важка для визначення кількість втікачів до Генерального Губернаторства [11; 16].

Документи польського еміграційного уряду наприкінці 1943 р. оцінювали втрати поляків на Волині у результаті акцій УПА на понад 15 тис. осіб. В одному з рапортів стверджувалося, що кількість поляків на Волині становить 170 тис. осіб, тобто 50 % від стану на 1931 р. Втрати було розподілено на 7 основних пунктів:

- 1) близько 50 тис. поляків, вивезених з Волині під час радянської окупації;
- 2) кілька тисяч поляків, яким вдалося під час радянської окупації перебратися через Буг;
- 3) біля 1 тис. арештованих і винищених у перші 18 місяців німецької окупації;
- 4) понад 15 тис. поляків, винищених літом 1943 р.;
- 5) близько 50 тис. вивезених німцями на роботи до Рейху;

- 6) біля 25 тис. вивезених до Рейху до літа 1943 р.;
- 7) кільканадцять тисяч поляків, яким вдалося втекти з Волині [9].

У вересні 1943 р. працівник відділу інформації БП Людвік Нікодем Відершаль оцінював кількість польських жертв на Волині як близько 25–30 тис. осіб [15]. В. Студніцький у розмові з О. Вахтером назвав цифру 200 тисяч, яку співрозмовник одразу скоригував на 100 тисяч [24, s. 185]. У ПНР націоналістичні джерела оцінювали кількість жертв на Волині на 100 тис., комуністичні – 60–80 тис. осіб [32, s. 78]. В. Шота і А. Щесняк подавали 60–80 тис. польських жертв на Волині, Р. Тожецький – 40 тис. Т. А. Ольшанський оцінював кількість польських жертв на 100 тис., які не можна приписувати тільки УПА, а також українській поліції, радянським партизанам, «диким» лісним загонам, дезертирам, грабіжницьким бандам і злочинцям [24, s. 186]. Владислав і Ева Семашко оцінювали польські втрати на Волині на 50–60 тис., Г. Грицюк – 36,7–60 тис [20, s. 225], Г. Мотика – 40–60 тис. поляків і 2–3 тис. українців [29, s. 447–448].

Формування і підживлювання міжнаціональної ворожнечі було однією з передумов радянського домінування у Центрально-Східній Європі. Подолання міжнаціональних стереотипів розглядалося опозиційними публіцистами як передумова примирення і зміни геополітичних реалій. Зокрема у знаменитій книзі «Białorusini – Litwini – Ukraińcy: nasi wrogowie czy bracia?» Б. Скарадзінський стверджував, що удар УПА на Волині проти польського населення «знищив суспільну базу польського опору на тих землях, а де-не-де – і комуністичної партизанки. Удар по ній нищив врешті польськість, деполонізував спірну територію» [32, s. 75, 78]. А. Міхаловський витоки польсько-українського конфлікту вбачав у польських акціях у Холмському і Краківському повітах у 1939–1941 рр. [27, s. 5–12].

Подолання негативних стереотипів стало передумовою міжнаціонального примирення. Навіть після отримання незалежності Волинська трагедія довго залишалася важкою темою у міжнаціональному діалозі. Ф. Сисин вважав, що якщо обидва суспільства готові до дискусії про події 1918–1919 рр., то не досягнули такого стану готовності для розмови про події Другої світової війни. Причиною цього було пропаганда радянської історіографії із критикою УПА і АК, що створило атмосферу тотального захисту і некритичної глорифікації [22, s. 30]. Польсько-український конфлікт на Волині мав далекосяжні наслідки для міжнаціональних відносин. Згідно зі спостереженнями П. Вандича, якщо на початку ХХ ст. стереотип українця серед поляків полягав в окресленні «примітивний, крайній, темний», рідше «кривавий», після Другої світової війни – тільки «кривавий» [22, s. 18].

Середовища кресовяків протягом десятиліть боролися за об'єктивне висвітлення подій на Волині [26]. Замовчування проблеми ставало тягарем у двосторонніх відносинах, породжувало ексцеси [21; 28; 36]. Поштовхом для підняття проблеми стало наближення 60-літнього ювілею Волинських подій. Проведені у квітні 2003 р. Центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова опитування засвідчили погану поінформованість громадян України про Волинську трагедію 1943 р. Тільки 7,9 % респондентів оцінили свої знання про неї як значні, 14,8 % – в загальних рисах, 28,4 % – щось чули, але не знають про що йдеться, 48,9 % не володіли жодними знаннями на цю тему. Серед 22,7 % респондентів, які задекларували значні чи загальні знання про Волинські події, 4,8 % поклало вина на українську сторону, 15,1 % – на польську сторону, 37,6 % – на обидві сторони і 25 % заявило, що вина лежить не на українцях і поляках, а на умовах, в яких опинилися обидва народи. Тільки 8,7 % респондентів вважали, що українці повинні перепросити поляків за Волинські події 1943 р., 41,7 % виразили протилежний погляд і 34,3 % заявили, що українці можуть перепросити поляків за умови, що поляки перепросять українців. Українська дискусія щодо Волинських подій 1943 р. точилася навколо питань «чим насправді була антипольська акція УПА: справедливою боротьбою за незалежність, збройним польсько-українським конфліктом, етнічною чисткою, екстермінацією чи геноцидом» та про рівень української відповідальності за Волинську трагедію [12, s. 69–71].

Важливе значення для польсько-українського примирення мала оцінка волинських подій

1943 р. Наближення 60-ї річниці актуалізувало цю проблему в обох суспільствах та парламентах. У травні 2003 р. у Верховній Раді видано дві заяви щодо волинських подій. Заява 33-х депутатів націонал-демократичного напрямку ставила акцент на провині польської сторони. Інша заява, підписана 39 депутатами різних фракцій 30 травня 2003 р., засуджувала події на Волині, що призвели до загибелі мирного польського населення. «Ми, народні депутати України, – представники різних парламентських фракцій і прихильники різних політичних поглядів, беззастережно засуджуємо дії, що призвели 60 років тому до масової загибелі мирного польського населення на Волині». Подібні процеси спостерігалися також у польському сеймі. Проект заяви, підготовлений депутатами «Prawa i Sprawiedliwości», кваліфікував волинські події як геноцид і містив слова засудження.

Протягом семи місяців на польсько-українських переговорах на рівні робочих груп тривало узгодження тексту спільної заяви. Польська делегація, зокрема, пропонувала кваліфікувати дії УПА як «етнічні чистки». Українська сторона стояла на позиціях неприпустимості формувань, які дали б підстави родичам постраждалих поляків у майбутньому подавати позови на Україну [5; 33, s. 110–111].

Найбільше дискусій точилося щодо вибачення, якого вимагала польська сторона. Українські парламентарі ставили питання про вибачення і з боку поляків – за ті ж події на Волині, і за операцію «Wisła». На думку багатьох оглядачів, заява мала б містити відому формулу, застосовану у процесі польсько-німецького примирення: «Вибачаємо і просимо вибачення» [1].

Напередодні прийняття звернення парламентів і зустрічі президентів зі своїм зверненням до обох народів виступив папа римський Іоанн Павло II. Він стверджував, що в серцях і українців, і поляків збільшується потреба до «глибокого рахунку сумління», закликав обидва народи до поєднання, до того, щоб вони могли і пробачити заподіяні ним кривди, і попросити пробачення за власні хибні вчинки. «Роздумуючи над минулими подіями в новій перспективі і будуючи краще майбутнє для всіх, нехай подивляться на себе взаємно поглядом примирення. (...) Заохочую обидва братні народи, щоб безмірно і наполегливо прагнули до пошуків співпраці і миру» [31; 37].

Згідно із домовленістю В. Литвина і маршала сейму М. Боровського прийняття заяви відбулося 10 липня 2003 р. одночасно у польському і українському парламентах. У заяві зазначалося, що 60-а річниця трагедії польського населення на Волині і в Галичині періоду німецької окупації схиляє до роздумів про минуле й майбутнє польсько-українського сусідства. Трагедію поляків, яких вбивали і виганяли з місць їхнього проживання збройні формування українців, супроводжували рівно ж страждання українського мирного населення – жертв польських збройних акцій. Ці події були трагедією для обох народів. Одночасно заява стверджувала, що не може бути виправдання терору, насильству і жорстокості. «Правда про ті драматичні роки є болючою для всіх. Однак поляки й українці повинні її пізнавати. Правда, хоч і найсумніша, є необхідною для побудови тривалого порозуміння. Болючий досвід повинен бути для нас також джерелом роздумів про те, що ненависть і конфлікти між нами використовували наші супротивники, а ми завжди на цьому втрачали».

Парламентарі заявляли, що в історії Європи є багато прикладів національної ворожнечі, війн, крові й жорстокості. Але одночасно є приклади поєднання і порозуміння народів, які хотіли та змогли подолати навіть найскладніше минуле. «Моральним обов'язком тих, совість яких і надалі зворушує трагедія 60-річної давнини, є заклик до поєднання наших народів в ім'я майбутнього, в ім'я спільної мети. Нехай вміння вибачати стане фундаментом кращого майбутнього, добросусідства і українсько-польської дружби» [4].

Важливим елементом міжнаціонального примирення є правова оцінка Волинської трагедії. Частина польського суспільства схильна вважати антипольську акцію проявом геноциду [35]. Згідно з Конвенцією про попередження злочинів геноциду і покарання за нього, ухваленою Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р., геноцидом є

цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за національними, етнічними, расовими або релігійними мотивами [3]. Навіть якщо не зачіпати питання про ретроактивне застосування конвенції, велика частина науковців не підтримує терміну «геноцид» відносно подій Волинської трагедії 1943 р. Зокрема, Т. А. Ольшанський заперечував проти терміну «геноцид» відносно антипольської акції УПА, оскільки вона мала на меті не винищення, а вигнання польського населення [8; 24, s. 187]. З такою оцінкою загалом погоджувався Г. Мотика, який вважав польсько-український конфлікт 1943–1945 рр. «війною у війні»: польсько-західноукраїнської війни в Другій світовій війні, яка була спробою українців «направлення» результатів програного конфлікту 1918–1919 рр. Друга фаза конфлікту – це етнічні чистки і вигнання поляків з Волині і Східної Галичини, українців – з території Польщі, та у 1947 р. українців у межах Польщі [29, s. 466–467].

В. Філяр відзначав негативний вплив польсько-української боротьби на формування відносин після Другої світової війни [18, s. 237]. На думку І. Цепенди, українсько-польський етнополітичний конфлікт став приводом для репатріаційних та депортаційних акцій, які не призвели до нормалізації відносин на міжетнічному рівні [6, с. 332, 336]. Г. Мотика стверджував, що події на Волині послужили для обґрунтування акції «Wisła» [38]. При цьому важко погодитися з деякими твердженнями, що Волинська трагедія була причиною акції «Wisła» [34].

Надзвичайно важливою є співпраця інтелектуальних і політичних середовищ для з'ясування причин і умов Волинської трагедії [26]. Необхідна також зміна акцентів у історичних дослідженнях. Л. Зашкільняк зазначав, що «критерієм історичного дослідження повинні бути не стільки мінливі ідеологічно-політичні орієнтири, скільки морально-гуманістичні, загальнолюдські цінності» [2, с. 14]. Проблема узгодження позицій щодо Волинської трагедії є найважчим елементом сучасного етапу польсько-українського примирення. Міжнародна дискусія, яка ведеться, носить асиметричний характер. При цьому важливою видається необхідність переходу дискусії з суспільної і емоційної в наукову площину.

Список використаних джерел і літератури

1. Базар О. В ім'я майбутнього. Українці і поляки готові визнати правду про минуле [Електронний ресурс] / Олег Базар. – Режим доступу : <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/volyn/lg08-07.htm>
2. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки у ХХ столітті: історіографічні аспекти / Леонід Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – Львів, 2005. – С. 3–22.
3. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml
4. Спільна Заява парламентів України і Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nslowo.free.ngo.pl/ukr-pl/Spilna_zajawa_parlamentiw.htm
5. Українцям пропонують назвати Волинські події «етнічними чистками» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www2.pravda.com.ua/news/2003/5/30/28681.htm>
6. Цепенда І. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / Ігор Цепенда. – К. : ІПЕНД, 2009. – 387 с.
7. Archive of Polish Underground Movement Study Trust in London (APUMSTL). – Oddział IV Sztabu Naczelnego Wódza (OIVSNW). – Sygn. A.3.1.1.13.2. – K. 93–95. Protasewicz, ppłk. dypl, szef oddziału spec. Szt. N.W. – Londyn, 8 I 1944.
8. APUMSTL–OIVSNW. – Sygn. A.3.1.1.13.2. – K. 91. Depesza szyfr. № 196/P z Wanda 1.

- Otrzymana dn. 27 XII 1943. Tajne.
9. APUMSTL–OIVSNW. – Sygn. A.3.1.1.13.2.1. – K. 22–23. Spraw. syt. z kraju. VI. Wrzesień–październik 1943. – spraw. nr. 1/44. – str. 16–17.
  10. Archive of Polish Museum and Sikorski Institut in London (ASIL). – Stanisław J. Paprocki. – Sygn. 30/I/1. – P. 32–39.
  11. Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944). – Kraków, 2001. – S. 307.
  12. Berdychowska B. Ukraińcy wobec Wołynia / Bogumiła Berdychowska // Zeszyty Historyczne (Paryż). – 2003. – 146. – S. 65–104.
  13. Biblioteka Jagiellońska (BJ). – Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego (CDCN). – Sygn. 558. – Npgn.
  14. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (BUW). – Dział Rękopisów (DR). – Sygn. 2136. – K. 3. Granice ustępstw dla Ukraińców. (tekst ustalony w styczniu 1943 i aprobowany przez Grota). Poufne.
  15. BJ–CDCN. – Sygn. 558. – Npgn. Informacja narodowościowa. – Nr 2. – 18 IX 1943.
  16. BJ–CDCN. – Sygn. 558. – Npgn. Jan Linowski. Sprawozdanie. – 7 X 1943.
  17. Deklaracja programowa Wołyńskiego Zjednoczenia Ukraińskiego (WUO) z dnia 29 VI 1931 r. // Sprawy narodowościowe. – 1931. – № 4–5. – S. 459–462.
  18. Filar W. Działalność OUN-UPA na Wołyniu w latach 1939-1945 / Władysław Filar // Dzieje Podkarpacia. – Tom III. – Krosno: Podkarpackie Towarzystwo Historyczne, 1999. – S. 209–237.
  19. Hryciuk G. Straty ludności na Wołyniu w latach 1941-1944 / Grzegorz Hryciuk // Polska-Ukraina: trudne pytania. – T.5: Materiały V międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej» Łuck, 27–29 kwietnia 1999. – Warszawa : Karta, 1999. – S. 264–287.
  20. Hryciuk G. Zmiany ludnościowe i narodowościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939-1948 / Grzegorz Hryciuk // Przemiany narodowościowe na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948 / Pod red. Stanisława Ciesielskiego. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003. – S. 149–240.
  21. Jastrzębowski J. Wezeł Przemyski / Jerzy Jastrzębowski // Rzeczpospolita. – 20–21 VII 1997. – № 29.
  22. Jastrzębowski J. Rozmowy o braciach / Jerzy Jastrzębowski // Zeszyty Historyczne. – 1989. – Z.88. – S. 3–33.
  23. Łowcy ryb w mętnej wodzie // Agencja Wschodnia. – Warszawa. – № 8. – 1 X 1943. – S. 6.
  24. Łukaszów J. [Olszański T.A.]. Walki polsko-ukraińskie 1943–1947 / Jan Łukaszów // Zeszyty Historyczne. – 1989. – Z. 90. – S. 159–199.
  25. Makarczuk S. Straty ludności na Wołyniu w latach 1941-1947 / Stepan Makarczuk // Polska-Ukraina: trudne pytania. – T.5: Materiały V międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej» Łuck, 27–29 kwietnia 1999. – Warszawa : Karta, 1999. – S. 309–326.
  26. Mędrzecki W. Doświadczenie Wołynia jako przedmiot sporu Polaków / Włodzimierz Mędrzecki // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – Львів, 2005. – S. 272–280.
  27. Michałowski A. Fatalizm wrogości? Polacy i Ukraińcy – errata / A. Michałowski // Nurty. – [1982]. – № 02. – S. 5–11.
  28. Młynarski J. Racja stanu na Kresach / Janusz Młynarski // Gazeta Wyborcza. – 14 VII 1998. – S. 5.
  29. Motyka G. Od rzezi wołyńskiej do akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / Grzegorz Motyka. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2011. – 521 s.
  30. Palski Z. Straty ludności ukraińskiej na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w okresie od lutego 1944 do końca 1947 roku / Zbigniew Palski // Polska-Ukraina: trudne pytania. – T. 5: Materiały V międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w

- latach II wojny światowej» Łuck, 27–29 kwietnia 1999. – Warszawa : Karta, 1999. – S. 288–308.
31. Papież w 60. rocznicę wydarzeń na Wołyniu. Konieczność pojednania [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www2.tygodnik.com.pl/tp/2819/main01a.php>
32. Podlaski K. [Skaradziński B.] Białorusini – Litwini – Ukraińcy: nasi wrogowie czy bracia? / Kazimierz Podlaski. – [Wyd. 2 popr. i uzup.]. – Warszawa : Przedświt, 1984.– 90 s.
33. Potępiamy zagładę. List otwarty deputowanych ludowych Ukrainy z okazji 60. rocznicy tragicznych wydarzeń na Wołyniu / Tłum. B.Berdychowska // Więż. – 2003. – № 7 (537). – S. 110–111.
34. Przed akcją «Wisła» był Wołyń. Materiały do studiów konfliktu polsko-ukraińskiego w drugiej wojnie światowej ze szczególnym uwzględnieniem wydarzeń wołyńskich i działalności OUN-UPA na obszarze południowo-wschodniej Polski pojałtańskiej. – Warszawa, 2000. – 186 s.
35. Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez ukraińskich nacjonalistów na polskiej ludności Wołynia 1939–1945 / Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko ; Przedmowa prof. Ryszard Szawłowski. – Tom 1, 2. – Warszawa : Wydawnictwo von Borowiecky, 2000. – 1000 s.
36. Zakład Narodowy im. Ossolińskich (ZNiO). – Dział Rękopisów (DR). – Akc. 115/06. – Npgn. Sardaczuk P. List do J.Głęmpa, 25 VI 1998.
37. ZNiO–DR. – Akc. 115/06.– Npgn. Fax. Katolicka Agencja Informacyjna. Jan Paweł II wystosował list z okazji 60. rocznicy wydarzeń na Wołyniu. – 08-07-2003. – S. 2.
38. ZNiO–DR. – Akc. 115/06. – Npgn. Motyka G. Co ma «Wisła» do Wołynia? // Gazeta Wyborcza. – 24–25 III 2001. – S. 18–19.